

ЖҰМАҒАЛИ ТІЛЕУЛИННІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Б.А. Чакенова¹, М.Ч. Калыбекова²

¹ «6D011400 - Тарих» мамандығының 1 курс PhD докторанты

² Т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауым.профессоры

^{1,2} Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bal.zhan.kz@mail.ru

«Алаш» қозғалысының өкілдерінің бірі, көрнекті ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері – Жұмағали Тілеулин. Ол медицина саласындағы алғашқы қазақстандық мамандарының бірі, көз аурулары, жұқпалы аурулар еңбектерінің авторы. Ж.Тілеулин облыстық халық денсаулығын сақтауға үлкен үлес қосқан, сонымен қатар Солтүстік Қазақстан тарихында алғаш рет мектеп және басқа да мекемелер үшін қазақстандық мамандар даярлау курсының ұйымдастырушы. Сондай-ақ ол Солтүстік Қазақстан облысында Қазақстан тарихын оқытуды ұйымдастырған

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, медицина, қоғам қайраткері, ағартушы, оңалту

Қазақстан Республикасының тарихы - тәуелсіздік туралы армандаған ата-бабаларымыздың, ұлттық идеяның жоғары деңгейіндегі құрбандары, ел болашағы үшін өткен іс-шаралардың нәтижесі болып табылады. Бүгінгі Елбасы ұсынған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы біздің тарихымыздың ғылыми негізін қалыптастырудың жаңа мүмкіндіктері ретінде қарастырылады. Сондықтан, Алаш тарихының біздің мемлекетіміздің өткені туралы ең маңызды беттерінің бірі ретінде құндылығын жоғалтпай, демократиялық қозғалыстың қаншама ұлт зиялыларының қоғамдық қызметі мен ағартушылық мәселелері ғылыми зерттеулер мен басылымдарда жарияланып өз бағасын алды, соған қарамастан әліде сонша тың зерттеулерді талап ететін есімдері беймәлім саяси қуғын-сүргін құрбандары бар. Солардың біреуі, атап айтқанда Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Ақмола облысы, Көкшетау уезі, Айыртау болысы Жаманшұбар ауылында туған. 1913 жылы Омбы әскери-медицина училищесінен білім алып, 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде аурахананда фельдшер болып жұмыс атқарған. 1917 жылы Омбы қаласында Алаш партиясының Ақмола облысындағы бөлімшесін құруға қатынасып, күрескерлігімен көзге түседі. Омбы қаласында өткен ІІ Жалпықазақ съезінде Алашорда ұлттық өкіметіне мүше болып қабылданады. Алаш өкіметі таратылғанша ұлт қайраткерлері қатарында ел азаттығы жолында батыл күреседі. 1919-1921 жылдары Петропавл қаласында уездік жер басқармасында, Көкшетау уезінің денсаулық сақтау бөлімінде жұмыс істейді.

XX ғасырдың басында қазақ жерінде түрлі эпидемиялық аурулардың кеңінен таралғаны тарихтан бізге мәлім. Сол кезде әр түрлі ауруларға шалдыққан қазақ халқы ұлтжанды кәсіби дәрігерлерге мұқтаж болғаны анық. Сол кеңестік заманда қазаққа «қараңғы халық» деп қаралаған, теріс пиғылдағы ой насихатталған болатын. Осы кезде халық арасынан дәрігер, ұстаз мамандығын игеруге бел буған қайраткерлердің бірі - Жұмағали Тілеулин болатын. Губернаторлық денсаулық сақтау бөлімінде қызмет жасай отырып, адам денсаулығын баспасөз арқылы сақтауға күш салды. Денсаулықты сақтау мәселесіне қатысты баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары мен пайдалы кеңестерін оқырмандарына ұсынып отырды.

XIX ғасыр 90 жылдардың басында Қазақстанда көптеген эпидемиялық аурулар тарала бастады. Қазақстанның солтүстік аудандарында әсіресе тырысқақ (холера) ауруы, мысалы Петропавл қаласында бұл эпидемия 20 шілдеден 21 қазанға дейін өршіп тұрды. 1891-1893 жж. аштық, сүзек ауруларымен күресудің Ы. Сарджанов, Қ.Кікібаев, Н. Боранбаевтың қызметі бағаланған. 1913 жылдың мәліметі бойынша қаланың медициналық қызметі төмен деңгейде болатын [1].

«Қазақ газетінің» 1914 жылғы №70 санында «Астрахань губерниясында 12- майдан 5 июльге дейін шумадан (чума) 49 кісі ауырып, 46-сы өліпті, бәрі қазақ. Соңғы хабарларға қарағанда шумадан ауру қарап жүрген Ефимов деген доктор өлген» - деген жарық көрген ақпарат арқылы қазақ жерінде Шума індеті тарала бастағандығын анық байқаймыз [2].

Ж. Тілеулин 1914 жылғы №57 санында «Денсаулық» мақаласында, адам баласы деннің саулығына ұмтылуы қажет, автордың пайымдауынша «Біздің жайылып жатқан, басқалардан кем

қалған жұртымыздың білмеген, білуге тиісті болған нәрселердің саны жоқ. Осы білуге тиісті болған нәрселерден ең біріншісі деп қарамаса да, онан соңғысы деп дененің саламат тұруының жайын қарастыру. Оқу керек, шаруа қылу керек, өнер іздеу керек... Мұның барлығы дене саламат болмаса, болмайтын нәрселер ғой... » [3]. Мұнда автор, халықтың денсаулығын сақтауға бағытталған шараларды орындауға үйрету. Осы мақаланың жалғасы 1914 жылғы №70 санында « ... онан соң денеге зарар беретін киім кірлі, тері сіңген киім. Бұл кір мен тер киімнің уақ тесігін бітеп вентиляцияны жоймақшы, екінші жаман иісімен адамның құнын кетіріп нас қылмақшы. Терінің мұндай жаман иісті болатынының себебі мынау: денеден терімен бірге бір «мошеуина» деген нәрсе болады. Бұл мочевина һәм сұйық нәжіспен бірге де көп болып шығады. Міні осы тер сұйық нәжіспен бір тұқымдас, екеуіде денеге керексіз нәрсе, осының себебінен нашар иісті болмақшы.... Міне осының себебінен тер мен кір былғанған киім денені шексіз ауру қылмақшы» - деп жалғасын тапқан. Сонымен қатар қазақтың жазғы киіз үйі мен қысқы үйдегі тұрмыстық жағдайларды сынай отырып, ағаштан салынған қысқы үйдің адам денсаулыққа пайдасын жіктеп айта келе, қазақтарды қысқы үйлерін ағаштан салуға кеңес берген. Науқастың пайда болу себептерін зерттей келе, науқасты алдына алу шаралары мен жолдарын талдап оқырмандарына ұсынып отырған.

Қазақ газетінің әр санында адамның жеке ағзаларына тоқталған, мәселен, бауыр, бүйрек, өкпе (құрт ауруы), тері ауруларымен қатар тазалық пен дұрыс тамақтану, таза ауа мен таза ауыз су мәселеріне де байланысты тоқталып түсініктемелер беріп отырған. Адамның физиологиялық қалыптасуы мен дамуы, туралы да көлемді мақалалары жарық көрген.

Автордың өзі дәрігер болғанымен, жазған мақалалары ғылыми стиль терминдерімен емес, түсінікті қарапайым тілмен адам ағзаларының функцияларының жұмысын талдап көрсетеді.

Ж.Тілеулин «Науқасты емдеу екі түрлі. Бір түрі: науқастың себебін әбден біліп алып, сол себепті жоятын дәруді басып, соны жұмсау. Бұл дәру бірінші микробтың себебінің күшін азайтып, содан кейін оны жоймақшы; екінші ол уақытта дененің һәр бір клеткаларын бабына келтіріп, науқастың денесіне қарсы тұрғызбақшы. Екінші түрі: науқастың күшін жоятын тура ... ең үлкен ем денені бабына келтіріп ұстау. Мысалы, таза ауа, таза үй, тамақ, киім һәм өзге дауалар. Олар дененің һәр бір клеткаларына күш беріп, науқастың себебімен қарсыласуға көп көмек бермекші» [4]. Сонымен қатар автор бұл мақалада науқасты емдеудің ең тиімді жолы - дәрілерді дұрыс қолдануға, міндетті түрде олардың химиялық құрамын анықтағаннан кейін ғана пайдалану қажеттігіне ерекше тоқталады. «Бұл соңғы уақыттарда газет, журналдарда мақталып жазылған дәрігерлер көбейіп барады. Мысалы, құрт ауруды (чеходка) жазатын, қылтамақты жазатын дәрі деп бұлары жәй алдап, ақша табудың айласы. Бұл дәрілер жаңа шыққан, көбін әлі медицинский совет бекітіп шығармаған һәм ғылымдық жолымен де пайдалылығы көрсетілмеген. Соның үшін оларға да әуес болу артық». Бұл мақалада халыққа емделу түрлері мен жолдарын, дәрілерді дұрыс қолдануға кеңестер берген, бақсы балгерлер мен жарнамаға сенбеу, яғни науқас адамның дұрыс емделуі үшін қажетті ақпаратты оқырмандарына түсінікті етіп жеткізіп отырған.

Ж.Тілеулин әйелдер денсаулығына да байланысты мақалалары жарық көріп отырды. Автордың бір өкінетіні босануға дейінгі және босанғаннан кейінгі әйел денсаулығы тақырыбында ақпарат көздерінде өте аз кездесетін. «Денсаулық: жас босанған әйелді күту туралы» мақаласында Тілеулин әйелдің босанар алдында, босанғаннан кейін де, қандай халде болатынын суреттеп, әйелдің денсаулығына зиян болатындай істерден сақтандыру мақсатында өте қажетті кеңестер беріп кетеді.

«Бала дүниеге келген соң, кейбір әйелдердің көзі қарайып, басы айналып, талықсып кетеді. Оны жұрт «марту басты» деп, манағы жас босанған әйелді ұрып, соғып, өзі әлсіреген кісіні сүйрелеп далаға шығарып, халқының ішіне апарып әурелейді. Әрине, өзі халы нашарлаған әйел мұны көтере алмай өліп кетуі мүмкін ... » босанған әйел қайта қалпына келуі үшін 4-5 күнге шейін тыныштықта күтініп, екі айға дейін үй шаруасымен айналыспағаны дұрыстығына тоқталады. Алайда көп жағдайларда әйелдер қосымша науқастарға ұшырауының себебін Ж. Тілеулин тазалық жөнінде сөз қозғайды. «.... Кейбір уақытта тазалықтың жоқтығынан өз алдына бір түрлі «микрон» деген кіріп, иә болмаса бұған қосымша бүйрек ауруы пайда болып, белгілі «жынданулар» (родильная горячка) секілді. Бұл айтылғандарға оқыған дәрігерлер болмаса, басқа кісілер керекті емін істей алмайды.» Басқа елдерде босанған әйелдердің қосымша науқасқа көп ұшырамайтынын себептерін былайша түсіндірген: « ... бұл жұрттарда әйелдің мұндай халына сонша мойын бұрған: өз алдына жеке оқу шығарып, ол оқумен сол әйелдерге жәрдем беретін арнаулы «ақушер», әйел болса «ақушерка» дейтін жәрдем дәрігерлер шығарады.» Осы жылдары босанған әйелдердің

арасында науқасқа шалдыққан әйелдер санының артуының бірден - бір себебі ол қазақ әйелдерінің ауыр да ұзақ жұмыста ғұмыр өткізуі еді.

Қарап отырсақ жарияланған мақалаларынан байқалатындай Ж.Тілеулин қазақ халқының жанашыры, ұлттың саулығын жоғары қойған, дәрігерлік орта білімімен оқырмандарына емдік кеңестерін жазып, салауатты өмір салтын насихаттап отырған ағартушы публист.

Жүйелі түрде 1911 жылдан «Айқап» журналы, 1913 жылдан бастап «Қазақ газеті» жарық көруі өзекті мәселелерді көтеріп, талқыға салып, ұлт азаттық идеологиясының қалыптасуына әсер етті.

Ж. Тілеулин 1917 жылы Омбы қаласында өткен ІІ Жалпықазақ сиезінде Алашорда ұлттық өкіметіне мүше болып қабылданады. Совет өкіметі Алаштық қазақ ағартушыларына қысымды барған сайын үдетіп, қуғын - сүргінді күшейте түсті. «1918-1920 жылы Кеңес үкіметіне қарсы қарулы күрес және өкіметке қарсы ұлтшыл үгіт-насихат жүргізді, шетелдік орталықтармен байланыста болды» деген айып тағылады. 1918 ж ақпан - наурыз айларында Верный қаласында белгілі алаш қайраткері Жұмағали Тілеулин тұтқынға алынып, абақтыға жабылды. Үш жыл түрмеге отырып шыққан Жұмағали 20 жылдардың аяқ кезінде қуғын - сүргіннің екінші толқынына тап болып, тағыда қамауға алынады. Онда екі жыл отырып, Ресейдің Орталық қаратопырақты (ЦЧО) аймағына жер аударылады [5].

1923 жылы А.Байтұрсынұлы Ж. Тілеулинге қазақ тілінде медициналық оқулықтар жазу міндетін жүктейді. 1924 жылы Орынборда «Гигиена», 1926 жылы Мәскеуде «Жұқпалы аурулар», «Қотыр және жұқпалы аурулар, оларға қарсы қолданатын шаралар», 1926 жылы Орынборда «Денсаулық» кітаптары жарық көреді. Қазақтың алғашқы буын аудармашыларының бірі ретінде 1924 жылы «Көз ауру – трахома» (Мәскеу), «Мерез» (Мәскеу), 1926 жылы «Қолдағы хайуандардан адамға жұғатын аурулар» (Мәскеу) атты кітаптарды қазақ тіліне аударады.

Жұмағали 1927-1930 жылдары Ақмола губерниясында және Петропавл аумақтық денсаулық сақтау округінде меңгеруші қызметін атқарады. ОГПУ тергеушілерінің (алаш ісін жүргізген Саенко) мақсаты «кең қанат жайған антисоветтік контрреволюциялық ұстанымдағы ұлтшылдар ұйымын ашу» яғни сол арқылы ғана ол өзіне артылған міндетті орындай алады. Ал, біз қарап отырған мәселеде алашордалықтардың елде қалыптаса қалуы мүмкін саяси жағдайға байланысты жүргізілген табиғи даярлық жұмысы еді [6]. Бұл құпия ұйымның Петропавл филиалының жетекшісі Ж.Тілеулин болатын.

1930 ж. 17 желтоқсанда ОГПУ -дың көшпелі үштігі «ЖАТ» (жаңа төңкерісшілер атты контрреволюцияшыл ұйым) ісі бойынша қаулы қабылдап, жеткілікті дәлелдің жоқтығына байланысты, Жұмағали Тілеулиннің ісі есепке алынып, абақтыдан босатылды, бұл мезгілде Верныйда жүріп жатқан алаш зиялыларының ісімен бірге қарауға берілді [7].

Гүлнәр Міржақыпқызының «Аманат» естелігінде «1929-1930 жж. Міржақыптың көп жолдастары ұсталды, жалпы саны 32. Ішінде Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин бар» - деп айтады. Ол жерде Белозер аудандық ауруханасында дәрігер болды. Қуғында жүріпте ол жергілікті газеттерде дәрігерлік кеңестер жазып, сол кездердегі медecinаның өзекті мәселелерін зерттеулер жүргізді.

«Жұмағали тұтқындалысымен оның туысқандары мен отбасы қудалау басталды. Ағасы Шәймерден тәркілеу барысында бүкіл малынан айырылып, жеке басы жауапқа тартылды. Қалған бауырлары бірі атшы, бірі балташы, қара жұмысшы болып артельге кіріп жан сақтады. Кішкентай балаларымен туғандарының ауыртпалығы өз мойнына түскен Райхан күнкөріс қамымен Өзбекстан асып кетеді [8]. Осы естеліктерінде Гүлнар апамыз әкесінің айдауда жүрген бірнеше жолдастарынан алған хаттарынан үзінділер келтіреді. Сол үзінділердің бірі Павловск қаласында айдауда жүрген Жұмағалидың 1934 ж. 30 мамырда жазған хаты: «Ст. Медвежья гора, Мурманск. ж.д. 1 ОЛК. Центральные курсы лекпоров при санотделе Дулатову М. г. Павловск ЦЧО. ул. К. Маркса, дом 6. Ж. Тлеулин. Адресстерді жуырда алдым. Тұрмыс саулықтарың қалай? Тұрағым Павел қаласы, қаратопырақ бетінде саулық сақтау жұмысындамын. Менен басқа мұнда біздің жақтан кісі жоқ, жалғызбын. Тұтынуға қиындау болғандықтан үй-іші мұнда келген жоқ. 2 жылдан бері Ташкентте тұрып жатыр.... Мұнда қызмет болғанымен табыс аз. Үй-іші келе алмай отырғаны содан. Өздерің қандай халде тұрсыңдар. Абдолла Воронежде тұрады, көптен хат келмей тұр 30.05.1934 жыл. Жұмағали.» Осы естелігінде Гүлнар апа: «Міржақыптың інісіндей сенімді жолдасының бірі, қатар қамалып бес жылын Ресейде өтеп, 1936 жылы Қырғызстандағы Новотроицк поселкесінде дәрігерлік атқарып, үй-ішімен тұрып жатқанда, 37-нің зобалаңына ұшыраған аяулы жан», - дейді.

Қазақстандағы ОГПУ жанындағы Үштіктің 1932 жылғы 20 сәуіріндегі мәжілісінің №111/к хаттамасындағы мәліметтерге сәйкес он бес адам оның ішінде Ж. Тілеулин концлагерге бес жылға қамауға кесіліп, бұл үкім Орталық Қаратопырақты Округке (ЦЧО) осы мерзімге жер аудару жазасына ауыстырылды.

Жер аудару мерзімі аяқталғанан соң Ж.Тілеулинді Қазақстанға жібермей, Қырғызстанға жібереді. Ташкентте күнелтіп жүрген отбасын қасына алып, Бішкекте тағыда бір ауданның ауруханасында дәрігерлік жұмысы мен қосымша педтехникумда ұстаздық жұмысты қатар алып жүреді.

Әлихан Бөкейханов сан қырлы қоғамдық қызметтерімен бірге қазақтың рухани мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында танымал [9]. XX ғасырдың басында ұлт зиялыларының басты міндеттері қазақ деген «халқын ұлт деңгейіне көтеру», «жат үстемдіктің тепкісінен құтқарып өз мекемелеріне ие, тәуелсіз жеке тұлғаға айналдыру» (М. Шоқай) болды және осы мұратқа жету жолында халық бұқарасымен арада ортақ сана қалыптастыруға күш салды [10].

Дегенмен тыныш тыныс - тіршілік көпке ұзамады. Екі аптадан соң 1937 жылдың зұламаты басталып, қайтадан қамауға алынды. Ішкі істер комиссариатының «үштігі» шешімімен Жұмағали Тілеулин Түркістан әскери округінің трибуналы шешімімен сотталып, ату жазасына кесті. Үкім 1938 жылдың ақпанында орындалды. Осылайша алаш қайраткерінің өмірінің қайғылы аяқталуы, ұлтым деп соқан жүрегі, басқа елдің аспанының астында, жат жерден топырақ бұйырды.

Қазақстан Республикасының 1993 жылы сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» заңы негізінде Жұмағали Тілеулин ақталды.

Кейінгі ұрпақ елдің өткен тарихында қазақ халқының жанашыры болған XX ғасырдың 20-30 жылдарында күрделі де сын кезеңде қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілі Жұмағали Тілеулин сияқты азамат болғаны ұмытпаса екен дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Afanasyeva A. Explaining and managing epidemics in imperial contexts: Russian responses to plague in the Kazakh steppe in the late 19th and early 20th centuries. Moscow: National Research University Higher School of Economics. Working papers. Humanities. 2017. Pp.1-15

2 Қазақ газеті 1914 ж. №70 саны, Алматы, 2009. -261 б.

3 Қазақ газеті 1914 ж. №57 саны, Алматы, 2009. -133 б.

4 Тлеулин Ж. Науқас һәм оның емделуі. Қазақ, -2015. -№99.

5 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к., 06610-іс, 2-том, -Пп.400-405.

6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы, -Алматы, -2017, -126 б.

7 Дулатова Г. Аманат. Жұлдыз, -1994. - №3-4

8 Найманбаев А. Тұлға бейнесі.Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті «Хабаршы» - №3 (51), -2014. -27 б.

9 Қойгелдиев М. Қазақстандағы советтік билік баламасыз билік пе?. Қазақ үні. 28 наурыз 2018.

10 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к.,06610-іс, 2-том. -Пп. 408-409

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖУМАГАЛИ ТЛЕУЛИНА

Б.А. Чакенова¹, М.Ч. Калыбекова²

¹PhD докторант 1 курса специальности «6D011400 - История»

²К.и.н., ассоц.профессор кафедры Истории Казахстана

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Казахстан, г.Алматы, email: bal.zhan.kz@mail.ru

Одним из представителей движения «Алаш» был выдающийся ученый, просветитель, общественный деятель, врач Жумағали Тлеулин. Он был одним из первых казахских специалистов в медицинской сфере, автором трудов о глазных и инфекционных болезнях. Ж. Тлеулин не только внес огромный вклад в сохранение здоровья населения республики, он был организатором первых в истории Северного Казахстана

курсов по подготовке казахских специалистов для школ и других учреждений. Также ему принадлежит организация изучения истории Казахстана в Северо-Казахстанской области.

Ключевые слова: *политическая репрессия, медицина, общественный деятель, просветитель, реабилитация*

SOCIO-POLITICAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ZHUMAGALI TLEULIN

B.A. Chakenova¹, M.Ch. Kalybekova²

¹ PhD student of the specialty «6D011400 - History»

² PhD in History, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan

^{1,2} Kazakh Pedagogical University named after Abai

Almaty, Kazakhstan, email: bal.zhan.kz@mail.ru

One of the representatives of the movement “Alash” was an eminent scientist, educator, social activist, doctor Zhumagali Tleulin. He was one of the first Kazakh specialists in the medical field, the author of works on eye and infectious diseases. Zh. Tleulin not only made a huge contribution to preserving the health of the population of the republic, he was the organizer of the first training courses for Kazakh specialists for schools and other institutions in the history of Northern Kazakhstan. He also owns the organization of studying the history of Kazakhstan in the North Kazakhstan region.

Keywords: *political repression, medicine, public figure, educator, rehabilitation*